

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Πολυπολιτισμικότητα και εκπαίδευση: ζητήματα διαπολιτισμικής επικοινωνίας

*Δέσποινα Σακκά
Καθηγήτρια,
Π.Τ.Δ.Ε., Δ.Π.Θ.*

Αλεξανδρούπολη, Νοέμβριος 2015

Ζητήματα διαπολιτισμικής επικοινωνίας

I. Αντί προλόγου

- Ερωτήματα:
  - Η διαπολιτισμική επικοινωνία αφορά μόνο φυλετικές ή εθνοτικές ομάδες;
  - Η διαπολιτισμική επικοινωνία αφορά μόνο τα μέλη της μειονοτικής ομάδας;

II. Διαπολιτισμική επικοινωνία¹

1. Ποιος είμαι
2. Πως βλέπω τους άλλους
3. Ποιοι είναι οι άλλοι

1. Ποιος είμαι: Ο εαυτός μου ως φορέας πολιτισμού²

A. Ταυτότητα

«Οι άνθρωποι δεν είναι μόνο ο εαυτός τους ↔ είναι και η περιοχή όπου γεννήθηκαν, το διαμέρισμα ή το αγροτόσπιτο όπου έμαθαν να περπατούν, τα παιχνίδια που έπαιζαν σαν παιδιά, τα παραμύθια που άκουσαν, τα φαγητά που έφαγαν, τα σχολεία στα οποία φοίτησαν, τα αθλήματα με τα οποία ασχολήθηκαν, οι ποιητές που διάβασαν και ο Θεός στον οποίον πίστεψαν». [W. Somerset Maugham, *The Razor's Edge*]

B. Ατομική και κοινωνική ταυτότητα

Ατομική : Αμιγώς προσωπικά χαρακτηριστικά
Κοινωνική: Κοινωνικές διαστάσεις της ταυτότητας

Μοναδικότητα

«Η ταυτότητά μου είναι ό,τι με κάνει να μην είμαι ταυτόσημος με κανέναν άλλον.»

Πολλαπλές υπαγωγές

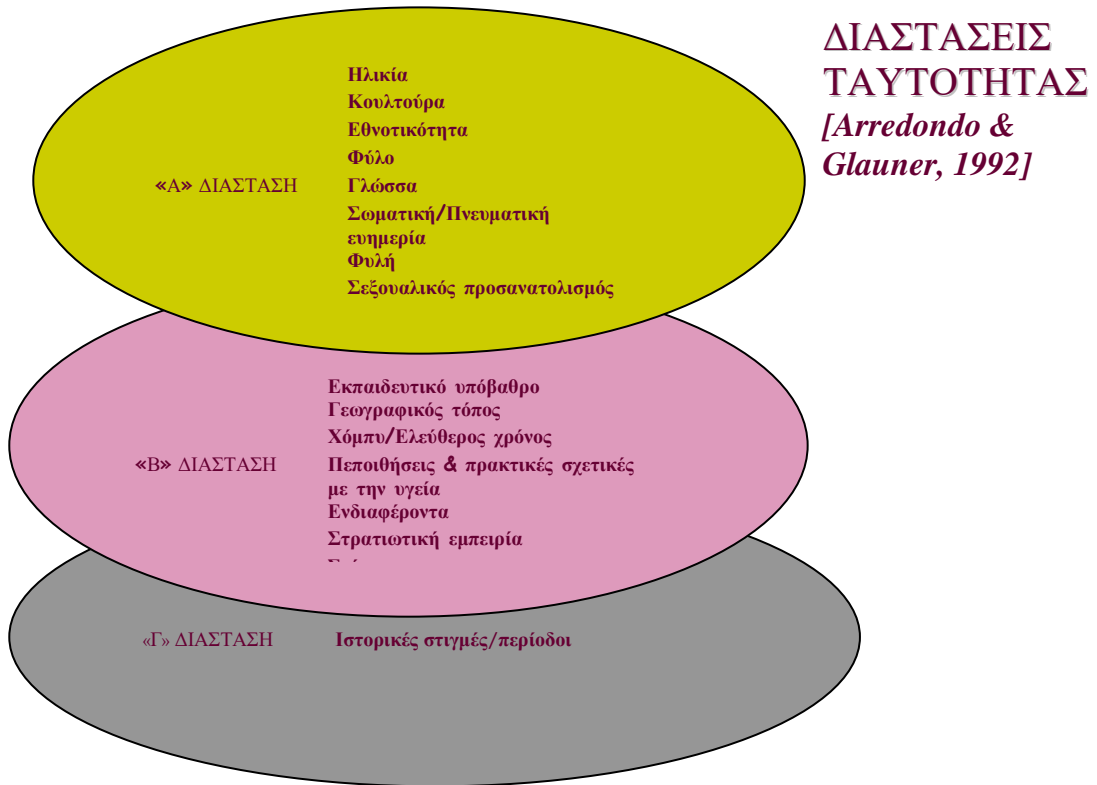
«Η ταυτότητα του κάθε ανθρώπου συντίθεται από μια πληθώρα στοιχείων, τα οποία προφανώς δεν περιορίζονται σε όσα αναγράφονται στα επίσημα αρχεία. Οι περισσότεροι άνθρωποι καταρχήν εντάσσονται σε κάποια θρησκευτική παράδοση. Έχουν μια εθνικότητα, καμιά φορά δύο. Ανήκουν σε μια εθνική ή γλωσσική ομάδα. Έχουν οικογένεια, με περισσότερα ή λιγότερα μέλη, επάγγελμα, κοινωνική θέση, κάποιον κοινωνικό κύκλο...»

¹ Σακκά & Ψάλτη, 2004 · Psalti, 2007

² Psalti, 2007· Ψάλτη, αδημοσίευτο υλικό.

Μεταβλητότητα

«Η ταυτότητά μας δεν είναι κάτι που δίνεται μια φορά και για πάντα, διαμορφώνεται και μεταβάλλεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής μας....»

Β. Πολιτισμός –Κουλτούρα³

Κουλτούρα/Πολιτισμικό Υπόβαθρο (culture):

- Οι ιδέες, τα σύμβολα, οι συμπεριφορές, οι αξίες και οι πεποιθήσεις που είναι κοινές σε μια ομάδα ανθρώπων
- Κοινές πρακτικές γύρω από τις οποίες τα άτομα έχουν αναπτύξει αξίες, νόρμες, τρόπο ζωής, κοινωνικούς ρόλους και συμπεριφορές, αντιδρώντας στην ιστορική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα
- Πολιτισμικό υπόβαθρο (*culture*) = φυλή ή εθνοτικότητα. ΟΜΩΣ: η πολιτισμική ταυτότητα περιλαμβάνει κι άλλες διαστάσεις, π.χ., φύλο, σεξουαλικός προσανατολισμός, θρησκεία, φυλή & κοινωνική τάξη

Επιφανειακό πολιτισμικό υπόβαθρο

Μαθαίνεται με τρόπο ξεκάθαρο
Συνειδητό
Εύκολα αλλάζει
Αντικειμενική γνώση

«Κρυφό» πολιτισμικό υπόβαθρο

Μαθαίνεται με τρόπο «συγκαλυμμένο»
Μη συνειδητό
Δύσκολα αλλάζει
Υποκειμενική γνώση

³ Psalti, 2007· Ψάλη, αδημοσίευτο υλικό

Γ. Πολυπολιτισμικότητα και Ταυτότητα⁴

- ▶ *«Επιβάλλεται μια καινούρια σύλληψη της ταυτότητας – επειγόντως!»*
- ▶ *«Είμαστε όλοι αναγκασμένοι να ζούμε σ' ένα σύμπαν που δεν μοιάζει σε τίποτε με τον τόπο από τον οποίο καταγόμαστε. Πρέπει όλοι να μάθουμε άλλες γλώσσες, άλλους τρόπους ομιλίας, άλλους κώδικες. Κι έχουμε όλοι την εντύπωση πως η ταυτότητά μας, έτσι όπως την ξέραμε παιδιά, απειλείται.»*
- ▶ *Η χώρα της υποδοχής δεν είναι μια λευκή σελίδα ούτε μια σελίδα ολοκληρωμένη, είναι μια σελίδα που γράφεται ακόμα.*

---

⁴ Psalti, 2007· Ψάλτη, αδημοσίευτο υλικό

2. Πως βλέπω τους άλλους⁵

*Φοβάμαι αυτούς που είναι διαφορετικοί από εμένα
γιατί δεν τους γνωρίζω και δεν τους γνωρίζω γιατί τους φοβάμαι*
(“All Different-All Equal, Education Pack”,
European Youth Centre, 199, p. 30)

A. Εντυπώσεις

- Δεν είναι πάντα αληθινές, ιδιαίτερα οι πρώτες
- Η δημιουργία εντυπώσεων είναι αυτόματη διαδικασία
- Μάθηση: Οι εμπειρίες μας χρωματίζουν τις πρώτες εντυπώσεις
- Οι εντυπώσεις μας επηρεάζουν τη συμπεριφορά μας απέναντι στους άλλους και τις προσδοκίες μας από τους άλλους

B. Στάσεις

- Προδιαθέσεις προς απόκριση σε κάποια είδη ερεθισμάτων . Καθορίζουν τρία είδη αποκρίσεων, που στην ουσία αποτελούν τις τρεις διαστάσεις των στάσεων (Χατζή, 1999):

Διαστάσεις

- Συναισθηματική διάσταση: αξιολογικά συναισθήματα αρέσκειας και δυσαρέσκειας ως προς το αντικείμενο των στάσεων
- Γνωστική διάσταση: γνωστική αναπαράσταση του αντικειμένου της στάσης (γνώσεις, απόψεις, πεποιθήσεις)
- Συμπεριφορική διάσταση: συμπεριφορικές τάσεις και προθέσεις

Λειτουργία-διαμόρφωση

- Λειτουργίες των στάσεων (Οι στάσεις ως απλουστευμένα και πρακτικά εγχειρίδια)
- Διαμόρφωση των στάσεων (μέσω μάθησης)
- Στάσεις και συμπεριφορά: πρόβλεψη της δεύτερης κάτω από προϋποθέσεις (Χατζή, 1999).

Γ. Στερεότυπα-Προκατάληψη-Διακρίσεις

- Στερεότυπα: Ένα σύνολο πεποιθήσεων που αφορούν στα προσωπικά χαρακτηριστικά μιας ομάδας ανθρώπων.
- Στερεότυπα: Βασικό στοιχείο της προκατάληψης
- Προκατάληψη: η στάση που έχουμε για μια ομάδα (στηρίζεται στο στερεότυπο που έχουμε)
- Διάκριση: οποιαδήποτε συμπεριφορά άνισης αντιμετώπισης ή μεταχείρισης ατόμων ή ομάδων που έχει ως κριτήριο την κατηγορία που αποδίδεται σε κάποιον/-α
- Δημιουργία στερεοτύπων (μηχανισμός άμυνας μιας ενδο-ατομικής σύγκρουσης, προϊόν κοινωνικοποίησης ή μάθησης, απλοποίηση επεξεργασίας

⁵ Σακκά, αδημοσίευτο υλικό.

πληροφοριών, προϊόν σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ δύο ομάδων, αποτέλεσμα της προσπάθειας για τη διατήρηση ή τη βελτίωση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου) (Χατζή, 1999).

Δ. Αλλαγή στάσεων και στερεοτύπων

- Η άμβλυνση ή η αλλαγή των στερεοτύπων μπορεί να επιφέρει μείωση της προκατάληψης και βελτίωση των διομαδικών σχέσεων.
- Και άλλα θέματα ωστόσο ζωτικής σημασίας : κοινωνικές σχέσεις μεταξύ ομάδων, σχέσεις εξουσίας, σύγκρουσης συμφερόντων κ.ο.κ. (Χατζή, 1999).

3. Ποιοι είναι οι άλλοι⁶

- *Πώς είναι να είσαι ξένος; .....Πώς είναι να μιλά ο δάσκαλος πολύ γρήγορα κι εσύ να είσαι η μόνη που δεν καταλαβαίνεις τι λέει και να προσπαθείς να του πεις να μιλά πιο αργά;..... Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις.⁷*

Φυλή (race): υποομάδα ατόμων που διαθέτουν ένα σαφώς προσδιορισμένο συνδυασμό σωματικών χαρακτηριστικών με γενετική προέλευση. Αυτός ο συνδυασμός χαρακτηριστικών ξεχωρίζει την υποομάδα από άλλες υποομάδες (Krogman, 1945)

Εθνοτικότητα (ethnicity): τμήμα της ευρύτερης κοινωνίας του οποίου τα μέλη θεωρείται ότι έχουν κοινωνικής καταγωγή και μοιράζονται σημαντικά στοιχεία ενός κοινού πολιτισμού και τα οποία επιπρόσθετα συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες στις οποίες η κοινή καταγωγή και το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι σημαντικά συστατικά (Yinger, 1976)

Μειονότητα (minority): Ομάδα ατόμων, τα οποία, εξαιτίας σωματικών ή πολιτισμικών χαρακτηριστικών, διαχωρίζονται από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας μέσα από συμπεριφορές διάκρισης και άνισης μεταχείρισης και τα οποία, γι' αυτό το λόγο, θεωρούν τους εαυτούς τους τα αντικείμενα συλλογικών διακρίσεων (Wirth, 1945)

Πλειονότητα (majority): Η ομάδα που κατέχει τη δύναμη, την επιρροή και τον πλούτο σε μια κοινωνία, η κυρίαρχη ομάδα.

---

⁶ Σακκά & Ψάλτη, 2004 · Psalti, 2007· Ψάλτη, αδημοσίευτο υλικό

⁷ Γράφτηκε από τη μαθήτρια της 3ης τάξης του Γυμνασίου Newton North, Noy Chou, που ήρθε από την Καμπότζη [Απόδοση στα Ελληνικά από τα Αγγλικά: Α.Ψάλτη]

Πίν. 1. Τα πέντε μοντέλα εκπαίδευσης των παιδιών των μεταναστών

	Αρχές	Εφαρμογή στην εκπαίδευση	Κριτική
Το αφομοιωτικό μοντέλο (μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1960)	Πλήρης απορρόφηση μεταναστών Καταπίεση γλωσσικής και πολιτισμικής πολυμορφίας Μετανάστες= «πρόβλημα»	Γρήγορη εκμάθηση της κυρίαρχης γλώσσας και του πολιτισμού Διασκόρπιση των παιδιών των μεταναστών σε διάφορα σχολεία Παραμέληση της μητρικής γλώσσας και του πολιτισμού	Εθνοκεντρικό μοντέλο Συμβάλλει στην αρνητική αυτο-εκτίμηση και τη σχολική αποτυχία των παιδιών των μεταναστών
Το μοντέλο ενσωμάτωσης (δεκαετία 1970)	Αμφίδρομη σχέση πολιτισμού μεταναστών και κυρίαρχου πολιτισμού Αποδοχή πολιτισμικής πολυμορφίας Μετανάστες= φορείς πολιτισμού	Εκμάθηση εθνικής γλώσσας Προγράμματα σχολικής και κοινωνικής ενίσχυσης των μεταναστώπουλων	Κυρίαρχες στάσεις και πρακτικές μένουν οι ίδιες Εισαγωγή πολιτισμικών στοιχείων των μεταναστών στα σχολικά προγράμματα έχει «φοκλορικό» χαρακτήρα και γίνεται με βάση τα πρότυπα του κυρίαρχου πολιτισμού
Το πολυ-πολιτισμικό μοντέλο (μέσα δεκαετίας 1970)	Πολιτισμικός πλουραλισμός Συνύπαρξη και ανάπτυξη διαφορετικών πολιτισμών σε ένα κοινωνικό πλαίσιο Μετανάστες= αναγνώριση, αποδοχή και καλλιέργεια των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους	Διαφοροποίηση του περιεχομένου, των πλαισίων και των τεχνικών μετάδοσης της γνώσης και διευκόλυνση της μάθησης που να αντανάκλα καλύτερα την εθνική, πολιτισμική και κοινωνική ετερότητα της χώρας υποδοχής	Ριζοσπαστικοί: αποτυχία προαγωγής της δομικής μεταρρύθμισης των κοινωνικών θεσμών Συντηρητικοί: απειλή για το status quo
Το αντι-ρατσιστικό μοντέλο (τέλη δεκαετίας 1980)	Ρατσισμός σε θεσμικό και ατομικό επίπεδο σε όλους τους τομείς της κοινωνίας Ανάγκη αναθεώρησης δομών και θεσμών Μετανάστες= θύματα ρατσισμού και διακρίσεων	Τρεις στόχοι: Ισότητα, Δικαιοσύνη, Απελευθέρωση/Χειραφέτηση Αλλαγές σε πολιτική σχολείου, προσωπικό, αναλυτικό πρόγραμμα και τρόπο διδασκαλίας	Επικριτικό, δημοσκοπικό, πολιτικοποιημένο Σχολείο και εκπαίδευση: αντικείμενα πολιτικής εκμετάλλευσης Καμιά πρόοδος στην αποσαφήνιση της φύσης του ρατσισμού και της λειτουργίας των διεργασιών που προάγουν την ανισότητα
Το διαπολιτισμικό μοντέλο (δεκαετία 1980)	Αρχή της ισοτιμίας των πολιτισμών Υπόθεση του ελλείμματος και της διαφοράς Αρχή των ίσων ευκαιριών Μετανάστες= φορείς πολιτισμού ισότιμου με τον κυρίαρχο	Διαπολιτισμοποίηση των αναλυτικών προγραμμάτων, των μεθόδων διδασκαλίας, της σχολικής τάξης και του σχολείου ως θεσμού	Ελάχιστες εφαρμογές Αόριστοι στόχοι Δυσκολία εφαρμογής Κανονιστικός και όχι κριτικός και χειραφετικός χαρακτήρας 4 ερωτήματα: της πολιτισμικής σχετικότητας, της εθνοποίησης, των δια- και ενδοπολιτισμικών εκφάνσεων και του όρου πολιτισμός

[από: Ψάλτη, Α. (2000). *Μαθητές και μαθήτριες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία στα ελληνικά σχολεία: Στάσεις, ανάγκες, προσδοκίες*. Αθην. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας]

III. Εργασία σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον⁸

1. Διαπολιτισμική διαμεσολάβηση

--Ενημερότητα-γνώσεις-δεξιότητες

- ▶ *Πολιτισμική ευαισθησία (cultural sensitivity):*
  - Η γνώση της ύπαρξης πολιτισμικών διαφορών και ομοιοτήτων χωρίς την αξιολόγηση αυτών των διαφορών (π.χ., σωστό-λάθος, καλό-κακό κλπ.)
- ▶ *Πολιτισμική ενημερότητα (cultural awareness):*
  - Η ευαισθητοποίηση & η κατανόηση διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Συνήθως περιλαμβάνει αλλαγές ως προς τις στάσεις & τις αξίες
- ▶ *Πολιτισμική Γνώση (cultural knowledge):*
  - Η εξοικείωση με επιλεγμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, την ιστορία, τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές μελών διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων
- ▶ *Πολιτισμική επάρκεια (cultural competence):*
  - Η ενοποίηση & η μετατροπή γνώσεων για άτομα και ομάδες σε συγκεκριμένα κριτήρια, πολιτικές, πρακτικές και στάσεις που εφαρμόζονται στους κατάλληλους πολιτισμικούς χώρους ώστε να βελτιωθεί η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών

Η έρευνα δράσης ως μέσο κινητοποίησης διαλόγου σε οργανισμούς.

---

⁸ Σακκά & Ψάλτη, 2004· Σακκά, 2010

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Arnot, M. (1993). Arnot, M. (1993). Η πρόσκληση των ίσων ευκαιριών: Προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη για τους Εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σ. Ζιώγου (Επιμ.). *Εκπαίδευση και φύλο*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Arredondo, P. (1996). *Successful Diversity Management Initiatives. A Blueprint for Planning and Implementation*. Thousands Oaks, CA: SAGE Publications.
- Baker C. (2001). Εισαγωγή στη Διγλωσσία και τη Δίγλωσση Εκπαίδευση, Αθήνα, επιμ.: Δαμανάκης Μ., εκδ. Gutenberg,
- Βασιλειάδου Μ., Γενιατάκη Ε., Δρόσος Α., Κοτσιώνης Π. και Μαρσέλος Β. (1989). Για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των Τσιγγάνων, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης
- Βεντούρα, Λ. (1994) *Μετανάστευση και έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων.
- Carr, W. & Kemmis, S. (1997). *Για μια κριτική εκπαιδευτική θεωρία: Εκπαίδευση, γνώση και έρευνα δράσης*. Αθήνα: Κώδικας.
- Δαμανάκης, Μ. (1997). *Η Εκπαίδευση των Παλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης Μ. (1989). *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg
- Δικαίου, Μ. (2004). Η έρευνα δράσης ως μέσο κινητοποίησης διαλόγου σε Σχολικούς οργανισμούς. Στο Μ. Δικαίου & D. Berkeley (Επιμ. Έκδ), *Οργανισμοί: Ζητήματα έρευνας και ανάπτυξης στις σύγχρονες κοινωνίες* (130-150). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Δραγώνα, Θ. & Φραγκουδάκη, Α. (2008). Εισαγωγή: Πρόσθεση όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση. Στο Θ. Δραγώνα & Α. Φραγκουδάκη (Επιμ.), *Πρόσθεση όχι αφαίρεση. Πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση* (17-58). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκότοβος, Α.Ε. (2002) *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκότοβος Α., Μάρκου Γ. και Φέριγκ Μ. (1987). *Η σχολική επανένταξη των παλινοστούντων μαθητών, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχ. 35, σσ. 49-55*
- Ι.Μ.Ε.Π.Ο. (2004). *Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα*. www.imepo.gr/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf [πρόσβαση: 18.4.2006].
- Κανακίδου, Ε. (1997) *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*. 2^η έκδ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κάτσικας, Χ. & Πολίτου, Ε. (1999) *Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση: Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»;* Αθήνα: Gutenberg.
- Μάρκου, Γ.Π. (1997). Στο Σκούρτου, Ε. (επιμ.) *Θέματα διγλωσσίας και εκπαίδευσης*. Αθήνα: Νήσος.
- Μάρκου, Γ. (1997). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση-Εκπαίδευση εκπαιδευτικών: Μια εναλλακτική πρόταση*. Αθήνα: Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μπόμπας Λ. (1992). *Οι ξένοι «συγκάτοικοι» μας και η εκπαίδευση των παιδιών τους*, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχ. 65, σσ. 73-76

- Psalti, A. (2007). Training Greek teachers in cultural awareness. A pilot teacher-training programme. Implications for the practice of School Psychology. *School Psychology International*, 28 (2), 148-162.
- Σακκά, Δ. (2010). Η έρευνα δράσης ως μέσο επιμόρφωσης και ενδυνάμωσης των εκπαιδευτικών για τη διαχείριση της πολυπολιτισμικής τάξης . Στο Στ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά: 29 έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανα-κρίνουν την επιστήμη τους*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο
- Σακκά, Δ. (Αδημοσίευτο υλικό). *Η αντίληψη του «άλλου»*. Αλεξανδρούπολη: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Σακκά, Δ. & Ψάλτη, Α. (2004). *Ένταξη παιδιών παλιννοστούντων και αλλοδαπών μέσω της συστηματικής εκπαίδευσης των εν ενεργεία εκπαιδευτικών. Αναλυτική Έκθεση Δραστηριοτήτων*». Αλεξανδρούπολη: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δ.Π.Θ. (ΕΠΕΑΕΚ II).
- Φραγκουδάκη, Α., (2001). Η κοινωνική ανισότητα στην εκπαίδευση. Στο Θ. Δραγώνα, Ε. Σκούρτου & Α. Φραγκουδάκη Α. (Επιμ.), *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες, Τόμος Α*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Χατζή, Α. (1999). Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Στ. Βοσνιάδου (Επιμ.) *Εισαγωγή στην Ψυχολογία, Τόμος Β*. (σελ. 17-120) . Αθήνα: Gutenberg.
- Χρυσόχου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Ψάλτη, Α. (2000). *Μαθητές και μαθήτριες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία στα ελληνικά σχολεία: Στάσεις, ανάγκες, προσδοκίες*. Αδημ. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Ψάλτη, Α. (Αδημοσίευτο υλικό). *Ταυτότητες φύλου και εθνικές ταυτότητες*. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.